

## ادعاهای شرک انکارانه وهابیت و پاسخ شیعه به آن

سیده ام البنین جعفری پور<sup>۱</sup>

### چکیده

این تحقیق به بررسی ادعاهای شرک انکارانه وهابیت و پاسخ شیعه به آن پرداخته است. وهابیان با تفسیرهای مغرضانه از مفاهیمی مانند، (شرک، توسل، شفاعت، تبرک و...) سعی در شرک نشان دادن شیعیان دارند. در این بین بزرگان شیعه نیز ساکت ننشسته و با استفاده از قرآن و احادیث مورد قبول اهل سنت پاسخی محکم به این ادعاهای باطل داده‌اند. ذکر این مسئله با توجه به ایجاد شبهه‌های مختلف در ذهن مسلمانان مبنی بر شرک بودن شیعیان و آزادی در تکفیر آنان و همچنین از بین بردن اتحاد بین مسلمانان از اهمیت بالایی برخوردار است. هدف اصلی این تحقیق، اثبات این فرضیه است که اتهامات وهابیت به شیعه بیش از آنکه مستند به قرآن باشد، بر تفسیرهای افراطی ابن تیمیه و اهداف سیاسی آل سعود استوار است. این تحقیق با استفاده از روش نقلی-عقلی و روش گردآوری کتابخانه‌ای و مبتنی بر تحلیل متون اولیه دو فرقه، تدوین شده است. یافته‌ها نشان داد وهابیان با انحصار و تفسیر نادرست از معنای واژه‌هایی چون، (اله، عبادت، توسل، شفاعت و تبرک) که برخلاف سیره تاریخی مسلمین و نص قرآن است اتهام شرک به شیعیان زدند. اتهامی که ریشه در تفسیرهای افراطی و اهداف تفرقه‌افکنانه این فرقه به ظاهر اسلامی داشت، نه مستندات قرآنی.

کلیدواژه: توحید، شرک، شیعه، وهابیت

---

<sup>۱</sup>. سطح ۲ عمومی، شهرستان شادگان، مدرسه علمیه ریحانه النبی، [heartyasın404@gmail.com](mailto:heartyasın404@gmail.com)

## مقدمه

مسئله محوری این تحقیق، بررسی ادعاهای شرک انگارانه وهابیت و پاسخ شیعه به آن است؛ جایی که وهابیت با تفسیر نادرست از مفاهیمی چون توحید، عبادت و توسل، شفاعت و... شیعیان را به شرک متهم می‌کند، درحالی‌که شیعه با تأکید بر مراتب توحید افعالی و عبادی، این اتهام را ناشی از قرائتی نادرست می‌داند. هدف انتخاب این موضوع، تشدید تنش‌های فرقه‌ای معاصر، تخریب اماکن مقدس شیعیان توسط وهابیان و ضرورت واکاوی ریشه‌های این اختلافات است. در این پژوهش ابتدا به بررسی تاریخچه ظهور وهابیت پرداخته و سپس به بررسی واژه‌هایی مانند «اله»، «عبادت»، «تبرک»، «توسل» و «شفاعت» که از نظر وهابیان شرک محسوب می‌شود، پرداخته ایم. اهمیت و ضرورت این پژوهش در پرتو تهدید وحدت اسلامی، تکفیر مسلمانان و اقدامات تخریبی وهابیت، نمایان می‌شود. گرچه این پژوهش در آثار پژوهشگرانی همچون، جعفریان در تاریخ تشیع، مطهری در تحلیل اهداف سیاسی وهابیت، و سبحانی در نقد شبهات وهابیان نمایان است؛ اما تمایز این تحقیق در تمرکز تطبیقی بر مفاهیم بنیادین شرک و توحید با استناد به متون اولیه دو فرقه و تحلیل پیامدهای آن است. این پژوهش با هدف بررسی شبهاتی که وهابیت بر طبق آن، شیعه را به شرک متهم می‌کند نگاشته شده است. همچنین هدف دیگر این پژوهش آن است که با استفاده از قرآن و احادیث اهل سنت، به این شبهات پاسخ داده شود و به این ترتیب زمینه اتحاد بیشتر مسلمانان و از بین رفتن توطئه‌های این فرقه به ظاهر اسلامی مهیا شود. سوال اصلی این تحقیق از این قرار است که، «ادعاهای شرک انگارانه وهابیت و پاسخ شیعه به آن چیست؟» و از جمله سوالات فرعی، «شرک از منظر شیعه به چه معناست؟» و «شبهات ادعای وهابیت بر شرک شیعیان چیست؟» هستند که در ادامه به آن‌ها پاسخ داده خواهد شد.

## ۱- مفهوم شناسی واژه ها

### ۱-۱- واژه شیعه

شیعه یکی از دو مذهب بزرگ دین اسلام و در لغت به معنای پیرو، یار و گروه است.<sup>۱</sup> امامت از اصول مذهب شیعه و وجه تمایز آنان با اهل سنت است. در تعریف جامه تر، شیعه به پیروان امام علی(ع) و به کسانی می گویند که معتقدند پیامبر اکرم(ص) به صراحت امام علی(ع) را جانشین بلافصل خود قرار داد.<sup>۲</sup> شیخ مفید براین باور است که کلمه «الشیعه» هنگامی که با «الف ولام» به کار رود، فقط بر پیروان امام علی(ع) اطلاق می شود که معتقد به ولایت و امامت بلافصل وی پس از پیامبر(ص) هستند.<sup>۳</sup> در مقابل، اهل سنت می گویند پیامبر(ص)، جانشینش را تعیین نکرده بود و به دلیل اجماع مسلمانان در بیعت با ابوبکر، وی جانشین پیامبر(ص) است.<sup>۴</sup> به گفته رسول جعفریان، تاریخ پژوه شیعه، تا چند قرن پس از پیدایش اسلام، به دوست داران اهل بیت(ع) و کسانی که امام علی(ع) را بر عثمان (خلیفه سوم)، مقدم می دانستند هم شیعه می گفتند.<sup>۵</sup> اینان را، در برابر گروه اول که شیعه اعتقادی<sup>۶</sup> بودند، شیعه محبتی (دوست دار اهل بیت) می نامند.<sup>۷</sup>

### ۱-۲- واژه وهابیت

فرقه ای در عربستان است که در منطقه نجد و توسط محمد بن عبدالوهاب تأسیس شد؛ به همین دلیل به پیروان این فرقه، وهابی می گویند. یثویان فکری این فرقه، ابن تیمیه، ابن قیم و محمد بن عبدالوهاب هستند. وهابیان

---

<sup>۱</sup> . <https://fa.wikishia.net>

<sup>۲</sup> . شهرستانی، الملل و النحل، ج ۱، ص ۱۳۱.

<sup>۳</sup> . شیخ مفید، اوائل المقالات، ص ۳۵.

<sup>۴</sup> . جرجانی، شرح المواقف، ج ۸، ص ۳۵۴.

<sup>۵</sup> . جعفریان، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، ص ۲۲ و ۲۷.

<sup>۶</sup> . کسانی که معتقد بود حضرت علی(ع) از سوی خداوند به امامت منصوب شده است.

<sup>۷</sup> . همان، ۲۸.

در فقه، پیرو مذهب حنبلی هستند.<sup>۱</sup> و در عقاید و برخی فروع به روش ابن تیمیه حرانی، خود را «سَلَفِیَه» می خوانند و مدعی اند که بر سیره سَلَف صالح (اصحاب پیامبر(ص) رفتار می کنند. وهابیان به ظاهر قرآن و روایات تمسک دارند و هر آنچه را در کتاب و سنت نیابند، بدعت می شمارند و از این رو، تنها خود را موحد دانسته، دیگر مسلمانان را در عبادت، مشرک و اهل بدعت می انگارند.<sup>۲</sup>

بنابر آموزه های وهابی، زیارت قبور و ساخت بنا و مقبره و گنبد بر قبور، حتی قبور پیامبر اکرم(ص) و ائمه معصومین، حرام و توسل و تبرک به قبور ایشان و آثار بر جای مانده از ایشان، بدعت و مستلزم شرک است. وهابیان پس از تسلط بر عربستان، به تخریب آثار بر جای مانده از صدر اسلام و بیشتر مکان های محترم و مقدس مسلمانان از جمله تخریب بقیع پرداختند.

### ۳-۱- واژه توحید

توحید، اعتقاد به یگانگی خداوند و نفی هرگونه شریک برای او را گویند، از ریشه «وحد»، به معنای «یکی گفتن» است.<sup>۳</sup> در دوره جدید به معنای «یکی کردن» نیز به کار می رود.<sup>۴</sup> کلمه وحد — که واژه های واحد، وحید، وُحْد (وَحْدَةٌ، وحدک، وحدی)، وحدانیت، وحدانی و أحد (همزه جانشین واو) از آن اشتقاق یافته — دلالت بر یکی بودن دارد و کاربرد این کلمات برای خدا نیز ناظر به همین معناست.<sup>۵</sup>

توحید، بنیادی ترین آموزه اعتقادی در اسلام می باشد که دارای جنبه های متعدد نظری و عملی است. مطابق مفهوم توحید، خداوند، یکتا، دارای همه صفات کمالی، بی مانند، بری از تغییر و نیز خالق یگانه عالم و بی شریک است، اداره عالم به اراده او صورت می گیرد و دانش و توان فراگیرش بر همه عالم محیط است؛ همه آفریدگان باید او را پرستش کنند و این پرستش بی نیاز از پامردی است. این واژه در فرهنگ اسلامی در برابر شرک دانسته شده و متکلمان مسلمان، مراتبی برای آن برشمرده اند؛ این مراتب عبارتند از: توحید ذاتی به معنای اعتقاد به یگانگی

<sup>۱</sup> . مشکور، مدیر شانه چپ، فرهنگ فرق اسلامی، ص ۴۶۰

<sup>۲</sup> . امین، کشف الإرتیاب، ص ۷-۱۲؛ ربانی، فرق و مذاهب کلامی، ص ۱۸۱

<sup>۳</sup> . بیهقی، تاج المصادر، ج ۲، ص ۵۹۲

<sup>۴</sup> . ویلیام لین، واژگان عربی انگلیسی، ذیل «وحد»/ انیس و دیگران، المعجم الوسیط، ذیل «وحد»

<sup>۵</sup> . راغب اصفهانی، المفردات الفاظ القرآن فی غریب القرآن، ذیل «احد» و «وحد».

ذات خدا، توحید صفاتی به معنای یکی بودن ذات الهی با صفات او، توحید افعالی به معنای آنکه خداوند نیازی به کمک و یاور ندارد، و نیز توحید عبادی به معنای آنکه جز خداوند کسی سزاوار پرستش نیست.

## ۴-۱- واژه شرک

«شرک» در لغت به معنای مشارکت<sup>۱</sup> و در اصطلاح، همتا قرار دادن برای خداوند است که همچون توحید دارای مراتبی است، از جمله؛ شرک ذاتی، شرک صفاتی، شرک افعالی، شرک نظری و شرک عملی. از نظر شیعه بین مفهوم شرک و توحید تقابل وجود دارد، یعنی اگر مثلاً توحید در ربوبیت، معنایش این است که کل عالم هستی تدبیرش به امر خداوند است. شرک در ربوبیت در مقابل آن است و معنایش این است که بعضی قسمت های عالم را موجود دیگری تدبیر می کند. از این نکته این نتیجه را می گیریم که اگر توحید دارای اقسامی است در مقابلش شرک نیز همان اقسام را دارد، چنانچه ما توحید ذاتی، صفاتی، افعالی، نظری و عملی داریم شرک هم همین اقسام را دارد که به تفصیل آن را بیان می کنیم.

## ۲- شرک از منظر شیعه

شرک در ذات خدا؛ این قسم از شرک به دو معنا آمده است؛ یکی اعتقاد به اینکه ذات خدا مرکب از دو یا چند جزء است.<sup>۲</sup> و دیگر اعتقاد به چند خدای مستقل.<sup>۳</sup> شرک در صفات خدا؛ اعتقاد به اینکه صفات خدا با ذاتش مُغایرند و صفات او وجودی مستقل از ذاتش دارند.<sup>۴</sup> شرک در افعال خدا؛ در مقابل توحید افعالی قرار دارد و همانند آن به شاخه های مختلفی مانند شرک در خالقیت و شرک در ربوبیت تقسیم می گردد. شرک در خالقیت؛ اعتقاد به وجود دو یا چند خالق مستقل به گونه ای که هیچ یک از آنان تحت سیطره دیگری نباشد. اعتقاد به دو خالق خیر و شر از نمونه های آن است که بر اساس آن خدا تنها امور نیک را می آفریند و خالق شر به آفرینش موجودات بد و شر دست می زند.<sup>۵</sup> شرک در ربوبیت نیز بر دو نوع است؛ شرک در ربوبیت تکوینی، اعتقاد به اینکه خدا جهان را

۱. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۶۶، ذیل ماده شرک

۲. مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۶، ص ۴۹

۳. جوادی آملی، توحید در قرآن، ص ۵۷۸

۴. همان، ص ۵۷۸

۵. همان، ص ۵۷۹-۵۸۰

باشند و خداوند اراده فرموده است که این چنین ابواب رحمتی را به سوی بندگان بگشاید و در واقع معتقد است که و بازگشت همه کارها به سوی خدا می باشد.<sup>۱</sup>

بنابراین اگر در توسل، شخص را صاحب قدرت مستقل فرض نمائیم که در مقابل پروردگار قرار دارد، بله، این شرک است اما اگر او را مقرب درگاه پروردگار و باب فیض الهی بدانیم، نه تنها شرک نیست بلکه توحید ناب است.

#### ۴-۴- شبهه واژه شفاعت

مسئله شفاعت از آموزه‌های بنیادین اسلامی است که در عین اجماع عامه مسلمین بر اصل آن، در دامنه و شرایط آن اختلافاتی پدید آمده است. وهابیت با استناد به برخی آیات قرآن که شفاعت را منحصر به خدا میدانند مانند آیه: (مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ<sup>۲</sup>)، درخواست شفاعت از غیر خدا- حتی پیامبر(ص) و اولیاء- را عبادت غیر خدا و شرک میدانند.

#### ۱-۴-۴- پاسخ

جمع ظاهراً متعارض آیات قرآن در سه دسته آیات به شفاعت پرداخته است

الف) نفی مطلق شفاعت: مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ<sup>۳</sup>

ب) انحصار شفاعت به خداوند: قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا<sup>۴</sup>

ج) اثبات شفاعت به اذن الهی: وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى<sup>۵</sup>

وجه جمع این آیات آن است که شفاعت حقیقتاً حق انحصاری خداوند است، اما به اذن و تملیک او به بندگان خاصی (پیامبران و اولیاء) تفویض می‌شود. بنابراین شفاعت مأذون نه تنها شرک نیست، بلکه تجلی رحمت الهی

---

۱. آل عمران: ۱۰۹، (وَالَّذِي تَرْجَعُ الْأُمُورُ)

۲. بقره: ۲۵۵

۳. غافر: ۱۸

۴. زمر: ۴۴

۵. انبیاء: ۲۸

و در طول اراده اوست. علامه طباطبایی در المیزان تصریح میکند: «شفاعت حقیقی از آن خداست و دیگران تنها به اذن او شفاعت می‌کنند.»<sup>۱</sup>

همچنین در مورد شفاعت خواستن از پیامبر بعد از فوت ایشان که وهابیان قائل به شرک بودن این عمل هستند، علامه مجلسی اثبات کرده‌اند که بر اساس آموزه‌های قرآن و روایات، ارواح مؤمنان پس از مرگ در حیات برزخی قرار دارند که ارتباط آن با عالم ماده محفوظ است. از این رو، طلب شفاعت برای اموات ممکن و مؤثر است.<sup>۲</sup>

## ۵-۴- شبهه واژه تبرک

وهابیون گفته‌اند: تبرک جستن، درخواست خیر از غیر خدا است، و این نوعی اندیشه همتایی برای خداست و به همین دلیل شرک محسوب می‌شود.

### ۱-۵-۴- پاسخ

عالم آفرینش بر اساس اسباب و مسببات آفریده شده است. برکات دنیوی خدا از طریق عوامل طبیعی به ما می‌رسد. خورشید، نور می‌افشاند و به انسانها و جانداران، حیات می‌بخشد، و این مسئله‌ای است که عقل و خرد و نقل و قرآن بر آن گواهی می‌دهند. تبرک جستن، نوعی درخواست خیر از عوامل مقدسی است که می‌توانند مجرای خیر الهی باشند. در زمان حضرت مسیح، برخی از برکات الهی از طریق ایشان به مردم می‌رسید، مانند شفای بیماران صعب‌العلاج و زنده کردن مردگان و در حقیقت شافی واقعی و محیی حقیقی خداست، اما او فیض خود را از طریق بندگان والای خود به مردم می‌رساند. عین این سخن درباره پیامبر و امامان و دیگرانسانهای والا، درست است. اراده خداوند بزرگ تعلق گرفته بود که دیدگان نابینای یعقوب را شفا بخشد ولی آن از طریق پیراهن یوسف انجام گرفت، چنانکه می‌فرماید: «هنگامی که مژده آور آمد و آن را بر چهره‌اش افکند، دوباره بینا شد.»<sup>۳</sup>

البته چیزی که تبرک به آن جسته میشود، باید از نظر شرع، دلیلی بر قداست و والایی آن باشد و یا منتسب به چنین انسانی باشد.

---

<sup>۱</sup> . طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۲۵۹

<sup>۲</sup> . مجلسی، بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۴۳

<sup>۳</sup> . یوسف: ۹۶ (فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا)

## نتیجه گیری

نتیجه بررسی تطبیقی مفهوم شرک در گفتمان شیعه و وهابیت، آشکار می‌سازد که اختلافات کلامی ریشه‌دار میان این دو مکتب، نه تنها ناشی از تفاوت در تعریف مفاهیم بنیادینی چون توحید، عبادت و توسل است، بلکه پیامدهای عملی ویرانگری در جهان اسلام داشته است. اهمیت این تحقیق در پرتو تنش‌های فرقه‌ای معاصر و اقدامات تخریبی وهابی‌ان علیه اماکن مقدس شیعیان و همچنین تکفیر مسلمانان، بالاخص شیعیان نمایان می‌شود. فرضیه تحقیق مبتنی بر این بود که وهابیت با تفسیر مضیق و یک‌بعدی از مفاهیمی مانند «اله»، «عبادت» و «توسل» و «شفاعت»، سایر مسلمانان به‌ویژه شیعیان را مشرک می‌پندارد. یافته‌ها نیز مؤید همین فرضیه است: نخست اینکه وهابی‌ان با انحصار معنای «اله» به «معبود» (نه خالق یا رب)، توحید را صرفاً در عبادت منحصر کرده‌اند؛ حال آن‌که قرآن مشرکان جاهلی را در خالقیت و ربوبیت نیز مشرک می‌داند. دوم، تعریف گسترده وهابیت از «عبادت» که (شامل هرگونه خضوع، نذر یا استغاثه) بدون توجه به نیت و اعتقاد به الوهیت مفعول عبادت، منجر به تکفیر ناروای مسلمانان شده است. و سوم اینکه، تحریم مطلق توسل و تبرک به‌ویژه پس از وفات معصومان (ع) - برخلاف سیره سیزده قرن مسلمانان و نص قرآن نشان‌دهنده جمود فکری وهابیت و نادیده گرفتن مراتب توحید افعالی است. این پژوهش ثابت می‌کند که اتهام شرک وهابیت به شیعه، بیش از آنکه بر مبانی قرآنی استوار باشد، بر تفسیرهای افراطی ابن تیمیه و اهداف سیاسی و تفرقه‌افکنانه آل سعود در تقابل با وحدت اسلامی، استوار است.

## فهرست منابع

- (۱) ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (۱۹۹۲م)، **التوسل والوسيله**، بیروت: دارالفکر اللبنانی، ۱۹۹۲م
- (۲) ابن فارس، احمد، **معجم مقاییس اللغة**، ذیل مدخل‌های «أحد» و «وحد»، بی تا
- (۳) ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، **تفسیر ابن کثیر**، دمشق: دارالرساله العالمیه، ۲۰۱۰م
- (۴) ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، ذیل مدخل‌های «أحد»، «وحد» و «عبد»، بی تا
- (۵) امین عاملی، محسن، **کشف الارتياب**، تهران: دارالکتب الاسلامی، بی تا
- (۶) انیس، ابراهیم و همکاران، **المعجم الوسیط**، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷ه ش
- (۷) بیهقی، احمد بن حسین، **تاج المصادر**، مصحح هادی عالم‌زاده. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۶۶ه ش
- (۸) جرجانی، میرشریف، **شرح المواقف**، قم: الشریف الرضی، ۱۳۲۵ه ق
- (۹) جعفریان، رسول، **تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی**، تهران: علم، ۱۳۹۱ه ش
- (۱۰) جمشیدی‌راد، جعفر، **فرقه وهابیت و اهداف سیاسی آن**، فصلنامه مطالعات سیاسی، ۳(۹)، ۱۳۸۹ه ش
- (۱۱) جوادی‌آملی، عبدالله، **توحید در قرآن**، قم: اسراء، ۱۳۹۵ه ش
- (۱۲) حر عاملی، محمد بن الحسن، **وسائل الشیعه**، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۰ه ق
- (۱۳) حسینی قزوینی، سیدمحمد، **وهابیت از نظر عقل و شرع**، قم: مؤسسه تحقیقات حضرت ولی عصر(عج)، ۱۳۸۷ه ش
- (۱۴) راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات الفاظ القرآن فی غریب القرآن**، محقق محمد سید کیلانی. تهران: المکتبه المرتضویه، ۱۳۳۲ه ش
- (۱۵) ربانی گلپایگانی، علی، **فرق و مذاهب کلامی**، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۳ه ش
- (۱۶) رضایی، محمدعلی، **تحلیل قرآنی شفاعت**، پژوهش‌های قرآنی، ۱۹(۷۲)، ۱۳۹۲ه ش

- ۱۷) رضوانی، علی اصغر، مبانی اعتقادی وهابیت، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۵ هـ ش
- ۱۸) سبحانی تبریزی، جعفر، جدال احسن: نقد و بررسی شبهات وهابیان، تهران: مشعر، ۱۳۹۰ هـ ش
- ۱۹) شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، تهران: اقبال، ۱۳۷۵ هـ ش
- ۲۰) شیخ مفید، محمد بن نعمان، اوائل المقالات، قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید، ۱۴۱۳ هـ ق
- ۲۱) صادقی، محمود، جستاری در شرک و گفتاری در نقد وهابیت، تهران: چتر دانش، ۱۴۰۱ هـ ش
- ۲۲) علی‌زاده موسوی، مهدی، سلفی‌گری و وهابیت؛ تبارشناسی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۹۱ هـ ش
- ۲۳) فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب‌العین، قم: هجرت، ۱۴۰۹ هـ ق
- ۲۴) مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۶۲ هـ ش
- ۲۵) محمد بن عبدالوهاب، کشف‌الشبهات، ریاض: دارالصمیعی، ۱۹۹۸ م
- ۲۶) مشکور، مدیر شانه‌چی، محمدجواد، کاظم، فرهنگ فرق اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ هـ ش
- ۲۷) مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۰ هـ ش
- ۲۸) مطهری، مرتضی، امامت و رهبری، تهران: صدرا، ۱۳۶۴ هـ ش
- ۲۹) موسویان، سیدعباس، حیات برزخی و تأثیر آن بر شفاعت، الهیات تطبیقی، ۷ (۱۴)، ۱۳۹۵ هـ ش
- 30) <https://fa.wikishia.net/view/%D9%88%D9%87%D8%A7%D8%A8%DB%8C%D8%AA>
- 31) [https://fa.wikishia.net/view/%D8%B4%DB%8C%D8%B9%D9%87#cite\\_note-5](https://fa.wikishia.net/view/%D8%B4%DB%8C%D8%B9%D9%87#cite_note-5)
- 32) <https://fa.wikishia.net/view/%D8%AA%D9%88%D8%AD%DB%8C%D8%AF>
- 33) <https://fa.wikifeqh.ir/%D8%AA%D9%88%D8%AD%DB%8C%D8%AF>
- 34) [https://wiki.ahlolbait.com/%D8%B4%D8%B1%DA%A9#cite\\_ref-1](https://wiki.ahlolbait.com/%D8%B4%D8%B1%DA%A9#cite_ref-1)